

УДК 343.59

DOI <https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2023-3-1>

Назарова Оксана Олександрівна,
аспірантка Приватного вищого навчального
закладу «Європейський університет»
ORCID ID: 0000-0002-4979-7562

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДО ОСІБ, ЩО ВЧИНЯЮТЬ БУЛІНГ ТА МОБІНГ

У статті розглянуті приклади протидії булінгу та мобінгу у таких країнах, як США, Велика Британія, Іспанія. Також проаналізовано, чи може застосовуватися кримінальна відповідальність до осіб, які вчиняють мобінг чи булінг. Метою наукової статті є дослідження зарубіжного досвіду кримінально-правового захисту особи від булінгу та мобінгу, а також аналіз перспектив його застосування та імплементації у вітчизняне кримінальне законодавство.

Підкреслено, що у США боротьба з булінгом регламентована на загальнодержавному та місцевому рівнях. Урядовий портал США «stopbullying.gov» містить перелік окремих галузей, у яких проводяться дослідження щодо запобігання та протидії булінгу. Зокрема, це поширеність булінгу в школах; поширеність кібербулінгу в онлайн-просторах; як знущання впливає на людей; фактори ризику для людей, які залякуються, людей, які залякують інших, або обох категорій; як запобігти булінгу; як медіа впливають на булінг. У деяких випадках булінг фігурує в кримінальному кодексі штату, та може застосовуватися до неповнолітніх.

У Великій Британії до булінгу прирівнюється цькування на робочому місці. Зазначається, що знущання на роботі та антисоціальна поведінка, що призводить до стресу, є фактом життя багатьох працівників у Великій Британії, але роботодавець зобов'язаний забезпечити безпечне місце роботи без стресу для всіх співробітників. Деякі форми булінгу визнані у Великій Британії кримінально караними і про них обов'язково повідомляється поліція. До них належать: насильство або напад; крадіжки; неодноразове переслідування або залякування, наприклад, обзивання, погрози та образливі телефонні дзвінки, електронні листи чи текстові повідомлення; злочини на ґрунті ненависті.

Підсумовано, що кримінальне законодавство цих країн не містить окремих злочинів чи кримінальних правопорушень з назвою «булінг» чи «мобінг», але за ознаками кримінально протиправних наслідків ці явища можуть бути віднесені до кримінально караних. Зокрема, це стосується хуліганства, доведення до самогубства, посягань на життя та здоров'я, злочинів на ґрунті ненависті тощо. Звернено увагу на широке залучення громадськості у запобіжну діяльність з метою недопущення фактів булінгу чи мобінгу з ознаками кримінальних правопорушень. Підкреслено позитивний досвід у створенні онлайн-підтримки жертв цькування, а також забезпечення інформаційної та психологічної підтримки таких осіб.

Ключові слова: булінг, мобінг, знущання, цькування, правопорушення, злочин, жертва, відповідальність.

Nazarova Oksana. Foreign experience in applying criminal responsibility to persons who commit bullying and mobbing

The article discusses examples of countering bullying and mobbing in countries such as the USA, Great Britain, and Spain. It is also analyzed whether criminal liability can be applied to persons who commit mobbing or bullying. The purpose of the scientific article is to study the foreign experience of criminal-law protection of a person against bullying and mobbing, as well as the analysis of the prospects for its application and implementation in domestic criminal legislation.

It is emphasized that in the USA the fight against bullying is regulated at the national and local levels. The US government portal «stopbullying.gov» lists specific industries in which research is conducted on the prevention and response to bullying. In particular, it is the prevalence of bullying in schools; prevalence of cyberbullying in online spaces; how bullying affects people; risk factors for people who bully, people who bully others, or both; how to prevent bullying; how media affects bullying. In some cases, bullying appears in the criminal code of the state, and can be applied to minors.

In Great Britain, bullying is equated with harassment in the workplace. It says bullying at work and anti-social behavior leading to stress is an unpleasant fact for many workers in the UK, but employers have a duty to provide a safe and stress-free workplace for all employees. Some forms of bullying are recognized as criminal offenses in Great Britain and must be reported to the police. These include: violence or assault; theft; repeated harassment or intimidation, such as name-calling, threats, and abusive phone calls, emails, or text messages; hate crimes.

It is summarized that the criminal legislation of these countries does not contain separate crimes or criminal offenses called "bullying" or "mobbing", but based on the signs of criminally illegal consequences, these phenomena can be classified as criminally punishable. In particular, this applies to hooliganism, suicide attempts, attacks on life and health, hate crimes, etc. Attention is drawn to the broad involvement of the public in preventive activities in order to prevent bullying or mobbing with signs of criminal offenses. Positive experience in creating online support for victims of bullying, as well as providing informational and psychological support to such persons, is emphasized.

Key words: bullying, mobbing, cruelty, harassment, offense, crime, victim, responsibility.

Вступ. Сьогодні поняття булінгу та мобінгу не дуже часто зустрічаються у вітчизняних наукових дослідженнях юридичної галузі (особливо, мобінг). Проте ці явища, на жаль, тривалий час притаманні нашому суспільству. В українській науці дослідження булінгу більше стосується педагогічного напрямку, адже вважається, що булінг більшою мірою пов'язаний з негативними процесами під час здобуття шкільної освіти. Однак, у міжнародному просторі булінг та мобінг вивчаються у більш широких межах. Крім того, особливої уваги заслуговує той факт, що факти булінгу та мобінгу часто мають ознаки правопорушень, у тому числі – кримінальних. Звичайно, і в Україні, і закордоном багато фахівців досліджують питання протидії кримінальним правопорушенням з ознаками булінгу та мобінгу. Вважаємо доцільним розглянути особливості застосування кримінальної відповідальності до осіб, які вчиняють такі правопорушення, в деяких іноземних країнах. Зокрема, звернемо увагу на досвід боротьби з булінгом та мобінгом у тих державах, у яких ця проблематика вивчається значно більше, ніж в Україні, а також у яких вже є ефективні результати такої боротьби.

Метою наукової статті є дослідження зарубіжного досвіду кримінально-правового захисту особи від булінгу та мобінгу, а також аналіз перспектив його застосування та імплементації у вітчизняне кримінальне законодавство. Для досягнення цієї мети потрібно розглянути зарубіжні приклади застосування кримінальної відповідальності до осіб, які вчиняють булінг та мобінг, а також проаналізувати можливості вітчизняного кримінального законодавства у протидії цим явищам.

Методи дослідження. Під час підготовки наукової статті застосовувався діалектичний підхід, а також філософсько-правовий, порівняльний, системний, функціональний методи, метод узагальнення, аналізу, синтезу, абстрагування та інші загальнонаукові й спеціально-правові методи дослідження.

Результати. Слова «булінг» та «мобінг» є словами іншомовного походження та мають англійське коріння. Булінг («bullying», від англ. «bully» – «хуліган», «забіяка», «задирака», «грубія», «насильник») визначається як утиск, дискримінація, цькування; цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного тощо) по відношенню до дитини або групи дітей [1, с. 44]. Поняття «мобінг» походить від англ. «to mob», що у перекладі означає грубити, нападати зграєю, цькувати. Під мобінгом в службовому колективі

розуміється колективний психологічний терор, цькування відносно кого-небудь з працівників з боку його колег, підлеглих або начальства, здійснювані з метою змусити працівника піти з місця роботи або ослабити міру його соціального або професійного впливу в колективі [2, с. 332].

В першу чергу, розглянемо в загальних рисах антибулінгову політику США та, зокрема, кримінально-правові аспекти протидії булінгу. У цій країні боротьба з булінгом регламентована на загальнодержавному та місцевому рівнях. Урядовий портал США «stopbullying.gov» [3] містить перелік окремих галузей, у яких проводяться дослідження щодо запобігання та протидії булінгу. Зокрема, це поширеність булінгу в школах; поширеність кібербулінгу в онлайн-просторах; як знущання впливає на людей; фактори ризику для людей, які залякуються, людей, які залякують інших, або обох категорій; як запобігти булінгу; як медіа впливають на булінг.

А. О. Ведернікова зазначає, що відповідно до законодавства США, антибулінгові закони мусять мати загальні ключові компоненти, які перетинаються з вимогами «Bully Police USA» щодо необхідності надання заяви про мету прийняття акту; визначення булінгу та кібербулінгу; вимог районної політики; звітності; гарантій та підтримки жертв булінгу; навчання персоналу; сповіщення щодо антибулінгової політики. Окрім того, закони мусять мати чітку область застосування (наприклад, на шкільних ділянках, у спонсорських навчальних заходах, на шкільному транспорті тощо); визначену процедуру розслідування; ступінчастий спектр наслідків та санкцій; зобов'язання регулярно аналізувати та оновлювати антибулінгову політику; заохочення впровадження програм профілактики булінгу; залучення батьків. Пропонується наводити невичерпний перелік характеристик учнів, які історично були об'єктами знущань, що суперечить вимогам «Bully Police USA». Кожен шкільний округ схвалює та переглядає щонайменше кожні три роки антибулінгову політику, яка забороняє булінг та харасмент стосовно учня чи працівника громадського навчального закладу. Шкільний округ під час прийняття та перегляду антибулінгової політики залучає учнів, батьків, учителів, адміністраторів, шкільних працівників, волонтерів шкіл, представників громад та місцевих правоохоронних органів. Закон передбачає обов'язковий перелік положень, які повинна містити антибулінгова політика кожного навчального закладу. [4, с. 94–95].

Однак, розглянемо саме заходи протидії кримінально-правового характеру. На офіційному

веб-сайті «stopbullying.gov» [3] зазначено, що державні та місцеві законодавці вживають заходів для запобігання знущанням і захисту дітей. Так, кожна юрисдикція по-різному вирішує проблему знущань. Вони встановлюють закони, політику та нормативні акти. Також деякі з них розробили так звану модельну політику («model policies»), яку школи та місцеві освітні установи можуть використовувати під час розробки власних місцевих законів, політики та нормативних актів. Кілька штатів також вимагають програми запобігання булінгу, включення запобігання булінгу в стандарти медичної освіти та/або підвищення кваліфікації вчителів. Слід звернути увагу, що ці закони зазвичай не передбачають конкретних наслідків для дітей, які вчиняють булінг. У деяких випадках булінг фігурує в кримінальному кодексі штату, та може застосовуватися до неповнолітніх. Немає федерального закону, який би конкретно застосовувався до булінгу. Однак у офіційних джерелах зазначається, що у деяких випадках, коли цькування ґрунтується на расовій або етнічній приналежності, кольорі шкіри, національному походженні, статі, інвалідності чи релігії, або цькування збігається з домаганнями, то школи за законом зобов'язані боротися з цим.

За схожою схемою побудована система запобігання та протидії булінгу у Великій Британії. Так, на офіційному веб-сайті «nationalbullyinghelpline.co.uk» [5] можна знайти інформацію про загальнодержавні та місцеві нормативні акти і антибулінгові програми. Крім того, на цьому сайті можна безкоштовно завантажити методичні матеріали для батьків, вчителів, для осіб, які зіткнулися з кібербулінгом тощо. Тобто, на цьому веб-порталі більше уваги приділено саме практичній допомозі жертвам булінгу. Крім того, у робочі години працює телефонна гаряча лінія для надання практичної допомоги. Слід доповнити, що, судячи з матеріалів вищевказаного веб-сайту, також до булінгу в цій країні прирівнюється цькування на робочому місці. Зокрема, зазначається, що знущання на роботі та антисоціальна поведінка, що призводить до стресу, є фактом життя багатьох працівників у Великій Британії, але роботодавець зобов'язаний забезпечити безпечне місце роботи без стресу для всіх співробітників.

Важливим також є те, що деякі форми булінгу визнані у Великій Британії кримінально караними і про них обов'язково повідомляється поліція. До них належать: насильство або напад; крадіжки; неодноразове переслідування або залякування, наприклад, обзивання, погрози та образливі телефонні дзвінки, електронні листи чи текстові пові-

домлення; злочини на ґрунті ненависті [6]. Тож, як бачимо, якщо прояви булінгу мають ознаки кримінальних правопорушень, за загальним правилом до винної особи повинна застосовуватися кримінальна відповідальність.

Засади протидії булінгу в Іспанії закладено ще в 90-х роках минулого століття. Зокрема, першою програмою, розробленою в Іспанії, був проєкт «SAVE», який об'єднав дослідницьку ініціативу з комплексом превентивних дій, спрямованих на скорочення випадків віктимізації та насильства в початковій і середній школі. Подібні дії передусім спрямовані на розвиток почуття захищеності, навичок комунікації в школярів, усвідомлення спільних цінностей у підлітків. Крім того, реалізація проєкту передбачала роботу з педагогічним складом, а саме – навчання з питань протидії булінгу в школі, а також співпрацю вчителів з цієї тематики. На особистісному рівні для розвитку емпатії та здатності до рефлексії проводилася робота з навичками критичного мислення. Найефективніший вектор роботи проєкту «SAVE» – демократизація процесу управління співіснування школярів у колективі, а також емоційне й ціннісне навчання. Демократизація здійснювалася через введення чітких правил, які були орієнтовані на встановлення позитивних міжособистісних зв'язків [7, с. 93]. Однак, реалії сьогодення свідчать про невтішні результати боротьби з булінгом на території цієї країни. Зокрема, в мережі Інтернет розповсюджено багато історій про доведення до самогубства неповнолітніх у закладах освіти Іспанії. Батьки потерпілих дітей намагаються встановити справедливість. Як зазначають у Мадридській службі у справах неповнолітніх: «Нас засипають скаргами, але шкільне цькування в кримінальному кодексі не значиться» [8]. Однак вважаємо за доцільне підкреслити, що цькування, системні фізичні та моральні образи, інші прояви булінгу в деяких випадках все ж доцільно розглядати як ознаки кримінальних правопорушень – в першу чергу, за кримінально-протиправними наслідками.

Абсолютна більшість дослідників цієї проблематики звертають увагу на булінг стосовно дітей, і це, на перший погляд, зрозуміло. Діти – наше майбутнє, і їхня психіка може піддаватися зовнішньому впливу набагато більше, ніж психіка дорослих. Але не слід забувати про те, що цькування та залякування співробітників на робочих місцях також має суттєвий негативний вплив. З цього приводу варто погодитися з Л. Ю. Тимофєєвою стосовно того, що мобінг також потребує криміналізації за умови настання тяжких наслідків для потерпілої

особи. Вона зазначає, що у контексті кримінальної відповідальності мобінг можна розглядати як спосіб доведення до самогубства та кваліфікувати такі діяння відповідно за ст. 120 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Систематичні зауваження можна розглядати в рамках ст. 296 КК України. Крім того, є достатньо широка ст. 173 КК України, яка передбачає відповідальність за порушення трудового законодавства. Тобто, навіть якщо мобінг не буде окремо криміналізований, його в певних межах можна розглядати в межах інших статей КК України. У США спеціалізованою організацією, що вивчає проблему утиску працівника на робочому місці, є The Workplace Billing and Trauma Institute (WBTI). Дослідження, що були проведені WBTI у 2003 р. показали, що найбільш поширеним виявився мобінг стосовно працівників-жінок (50%) і чоловіків (30%). Здебільшого (71%) утиски виходять із боку осіб, що обіймають більш високе становище в організаційній ієрархії, у 6–7% випадків – з боку колег, статус яких однаковий зі статусом «жертви», а іноді навіть із боку підлеглих (12%). Проте, розглядаючи статистику, слід враховувати, що вона спирається тільки на точні дані. Багато працівників мовчать із приводу цькування на роботі або звільняються, не вказуючи на справжню причину. У більшості зарубіжних країн на законодавчому рівні регулюється протидія мобінгу. В трудовому законодавстві деяких європейських держав поняття «мобінг» знайшло своє закріплення (Польща, Франція, Швеція та ін.), в деяких – розглядається як прояв дискримінації або як прояв психологічного насилля. Звернувшись до міжнародної практики, можна побачити, що захист від цього негативного явища здійснюється шляхом гарантування та забезпечення права на справедливі та безпечні умови праці. У Франції було прийнято спеціальний Закон «Про захист працівників від морального переслідування на робочому місці». Підписання антимобінгових угод є поширеним у Німеччині [9, с. 249–250]. Тож, вважаємо доцільним використання досвіду провідних країн для протидії мобінгу у вітчизняному середовищі.

Розглядаючи булінг та мобінг у правовому просторі, більшість вітчизняних дослідників обов’язково звертають увагу на позитивні зміни у законодавстві про адміністративні правопорушення – а саме, встановлення адміністративної відповідальності за булінг. Ми підтримуємо позицію Ю. В. Градової та М. Артамонової стосовно того, що великі сумніви щодо ефективності реального функціонування викликає той аспект, що адміністративне стягнення у вигляді штрафу, передбачене за булінг, фактично здебіль-

шого покладається на батьків булерів або осіб, які їх замінюють. Наприклад, при вчиненні булінгу малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років та вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють. З юридичного погляду це є вірним, проте з – це буде малоефективним. В даному випадку треба не карати, а пояснювати потенційним булерам, їхнім жертвам та просто свідкам цих дій до чого акти насильства в кінцевому випадку можуть привести. А наслідки є неприємно вражаючими: для жертв булінгу це починається з психологічної травми і закінчується суїцидом, для булера адміністративна відповідальність може стати реальним покаранням вже за кримінальним законодавством [10, с. 40].

Взагалі наявність визначення булінгу у Кодексі України про адміністративні правопорушення іноді призводить до протиріч, пов’язаних з тим, що правозастосовники невірно застосовують норми законодавства, помилково прирівнюючи кримінальні правопорушення з ознаками булінгу до адміністративних правопорушень. З цього приводу О.В. Ільїна наводить приклад, коли «заявниця звернулася до суду зі скаргою на прийняте рішення начальником Якимівського ВП Мелітопольського ВП ГУНПУ в Запорізькій області від 06 березня 2019 р. за її заявою про злочин, вчинений учителем Якимівської ЗОШ № 2 ОСОБА_2. Раніше вона звернулася із заявою про злочин до Мелітопольської місцевої прокуратури, де зазначила, що вчитель ОСОБА_2 вчинює протиправні дії щодо її сина ОСОБА_3, який навчається в 2-б класі. Так, під час освітнього процесу вона знущала над її сином, принижувала його, застосовувала психологічне насилля. Здійснювала цькування малолітнього сина з боку батьків та дітей класу. У заяві заявниця просила скасувати рішення начальника Якимівського ВП Мелітопольського ВП ГУНПУ в Запорізькій області від 06 березня 2019 р. та внести відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо вчителя ОСОБА_2 за її заявою про злочин від 25 лютого 2019 р. Прокурор заперечував проти вказаної скарги та вказав, що заявник фактично вказує на наявність із боку вчителя булінгу щодо сина заявниці. За вказані дії передбачена адміністративна відповідальність, а тому немає підстав для внесення заяви до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Однак слідчий суддя вирішив,

що скарга ОСОБА_1 є обґрунтованою та підлягає задоволенню, і зобов'язав скаргу заявниці на бездіяльність прокурора та слідчого щодо невнесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за її заявою від 25 лютого 2019 року щодо вчителя Якимівської ЗОШ № 2 ОСОБА_2 – задовольнити; зобов'язати прокурора Якимівського відділу Мелітопольської місцевої прокуратури внести до Єдиного реєстру досудових розслідувань заяву ОСОБА_1 від 25 лютого 2019 року про злочин, вчинений учителем Якимівської ЗОШ № 2 ОСОБА_2». Як ми бачимо, судді визнають булінг кримінальним правопорушенням і зобов'язують слідчі органи діяти відповідно до норм кримінального законодавства, а не адміністративного [11, с. 91–92]. Вказаний приклад, насамперед, свідчить про важливі прогалини у тлумаченні законодавства.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити декілька висновків. По-перше, у зарубіжних країнах боротьба з булінгом та мобінгом, як правило, здійснюється на декількох рівнях та містить у собі заходи загальнодержавного і місцевого рівнів. На цих рівнях розроблені нормативні документи, які встановлюють ознаки цих явищ

та містять конкретні заходи протидії. По-друге, кримінальне законодавство, як правило, не містить окремих злочинів чи кримінальних правопорушень з назвою «булінг» чи «мобінг», але за ознаками кримінально протиправних наслідків ці явища можуть бути віднесені до кримінально караних. Зокрема, це стосується хуліганства, доведення до самогубства, посягань на життя та здоров'я, злочинів на ґрунті ненависті тощо. По-третє, говорячи про шляхи удосконалення вітчизняної протидії булінгу та мобінгу, варто звернути увагу на широке залучення громадськості, в першу чергу, у запобіжну діяльність з метою недопущення фактів булінгу чи мобінгу з ознаками кримінальних правопорушень. Вважаємо доцільним використовувати позитивний досвід таких країн, як США та Велика Британія, у створенні онлайн-підтримки жертв цькування, а також забезпечення інформаційної та психологічної підтримки таких осіб. При вчиненні булінгу чи мобінгу з ознаками кримінальних правопорушень, на наш погляд, правоохоронні та судові органи повинні застосовувати вітчизняне кримінальне законодавство за загальними правилами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барліт О. О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44–47.
2. Євдокимов В. О., Конотопцева Ю. В. Шляхи подолання мобінгу в управлінні персоналом державної служби. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 2(42). С. 331–337.
3. An official website of the United States government «stopbullying.gov». URL: <https://www.stopbullying.gov>
4. Ведернікова А. О. Американський досвід кримінально-правового регулювання булінгу. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2(90). С. 90–102.
5. The National bullying helpline in Great Britain. URL: <https://www.nationalbullyinghelpline.co.uk>
6. Bullying at school. URL: <https://www.gov.uk/bullying-at-school>
7. Левченко Ю. О. Світовий досвід запобігання булінгу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1(21). С. 91–97.
8. «Let's hope you kill yourself» – How Spain is failing bullying victims. El Pais. URL: https://english.elpais.com/elpais/2019/07/08/inenglish/1562600636_068148.html
9. Тімофєєва Л. Ю. Мобінг у контексті євроінтеграційної кримінально-правової політики. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2019. № 3(65). С. 247–252.
10. Градова Ю. В., Артамонова М. Нормативно-правове регулювання булінгу: національний та зарубіжний досвід. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2019. Вип. 28. С. 34–41.
11. Ільїна О. В. До питання про ефективність кримінально-правової протидії булінгу в чинному кримінальному законодавстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 1(36). С. 90–93.

REFERENCES:

1. Barlit, O. O. (2012). Formy i metody podolannia (minimizatsii) sotsialno-pedahohichnoi ta psykholohichnoi problemy bulinhu v osvitnomu seredovyschi [Forms and methods of overcoming (minimizing) the socio-pedagogical and psychological problem of bullying in the educational environment]. *Horyzonty osvity*, 2. P. 44–47. [in Ukrainian]
2. Ievdokymov, V. O., & Konotoptseva, Yu. V. (2012). Shliakhy podolannia mobinhu v upravlinni personalom derzhavnoi sluzhby [Ways to overcome mobbing in public service personnel management]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 2(42). P. 331–337. [in Ukrainian]
3. An official website of the United States government «stopbullying.gov». Retrieved from: <https://www.stopbullying.gov> [in English]
4. Vedernikova, A. O. (2020). Amerykanskyi dosvid kryminalno-pravovoho rehuliuвання bulinhu [American experience of criminal law regulation of bullying]. *Visnyk LDUVS im. E. O. Didorenka*, 2 (90). P. 90–102. [in Ukrainian]
5. The National bullying helpline in Great Britain. Retrieved from: <https://www.nationalbullyinghelpline.co.uk> [in English]

6. Bullying at school. Retrieved from <https://www.gov.uk/bullying-at-school> [in English]
7. Levchenko, Yu. O. (2021). Svitovyi dosvid zapobihannia bulinhu [World experience in preventing bullying]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 1(21). P. 91–97. [in Ukrainian]
8. «Let's hope you kill yourself» – How Spain is failing bullying victims. El Pais. Retrieved from: https://english.elpais.com/elpais/2019/07/08/inenglish/1562600636_068148.html [in English]
9. Timofieieva, L. Yu. (2019). Mobinh u konteksti yevrointehratsiinoi kryminalno-pravovoi polityky [Mobbing in the context of European integration criminal law policy]. *Derzhava ta rehiony. Seriia «Pravo»*, 3(65). P. 247–252. [in Ukrainian]
10. Hradova, Yu.V., & Artamonova, M. (2019). Normatyvno-pravove rehuliuвання bulinhu: natsionalnyi ta zarubizhnyi dosvid [Normative and legal regulation of bullying: national and foreign experience]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Pravo»*, 28. P. 34–41. [in Ukrainian]
11. Ilina, O. V. (2021). Do pytannia pro efektyvnist kryminalno-pravovoi protydii bulinhu v chynnomu kryminalnomu zakonodavstvi [On the issue of the effectiveness of criminal-legal countermeasures against bullying in the current criminal legislation]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. 1(36). P. 90–93. [in Ukrainian]